

wijzer geworden over de ontwikkeling van de Reformatie in de Nederlanden. Dan bevestigt het weer eens, dat de gang naar de directe bronnen ons altijd opnieuw verrijkt.

Meer bij wijze van exempel noem ik tot slot twee voorbeelden van wat deze studie ons vertelt. Het ene betreft de verhouding tussen lokaal en nationaal. Juist onder het vergrootglas blijkt des te meer hoe het plaatselijke beter gedijde naarmate het verbonden was met het inter-regionale. De hoge nationale organisatiegraad van het calvinisme maakte het de Zeeuwen gemakkelijker hun kerk in 1566 te doen fungeren als het middelpunt van de oppositionele actie. Maar ook voor de dopers geldt, dat het landelijke netwerk beslissende invloed had op de handhaving van plaatselijke gemeenten. Hoe zwaar de anabaptisten het ook te verduren hadden, ze vonden steun in de solidariteit van en met de grotere gemeenschap die het nationale verband hun schonk. De broederschap betekende meer voor hen dan alle plaatselijke levensverbanden.

Een tweede punt is de diep gewortelde afkeer tegen vreemde soldaten. De magistraat van Middelburg nep in februari 1567 de bevolking op, alle godsdienstige verdeeldheid te vergeten en samen de stad in staat van tegenweer te stellen om de dreigende aanslagen van de calvinisten te verijdelen. Ook de hervormingsgezinden onder de schutters van Middelburg wilden dat liever zelf doen als ze daarmee de komst van krijgsvolk naar Walcheren konden voorkomen. De soldaten kwamen wel, en ze waren er nog toen de stormvloed van augustus 1570 de dijken zwaar beschadigde. De boeren van Walcheren wilden echter niet aan de dijk werken. Ze waren bang dat hun vrouwen of dochters iets zou overkomen, met al die soldaten op het eiland. In februari 1572 weigerde Vlissingen pertinent, plaats te bieden aan nog twee man extra. Twee maanden later zou Vlissingen dat standpunt kracht bijzetten door zich aan te sluiten bij de Opstand. Naar de paradoxale wet van alle revoluties zou de stad nadien nooit meer vrij zijn van garnizoen.

Zo is er veel meer te vinden in dit boek voor de geduldige lezer, die de pen in de hand houdt en zijn eigen orde tot stand brengt om te verzamelen wat van zijn gading is. De rijkdom van het verzamelde materiaal zal hem dan zelden teleurstellen.

A.Th. van Deursen

C. van Sliedregt, *Calvijs opvolger Theodorus Beza. Zijn verkiezingsleer en zijn belijdenis van de drieënige God* (Dissertatie Utrecht 1996, Kerkhistorische monografieën IV; Leiden: J. J. Groen en zoon, 1996, 416 blz., f42,50, ISBN 9050306128).

Vraag een doorsnee historicus iets te vertellen over het calvinisme, en hij begint over de predestinatie. Dat is om twee redenen niet aan te bevelen. Ten eerste vergt een recht begrip van de leer van de eeuwige voorbeschikking kennis van de theologie, meer waarschijnlijk dan die doorsnee historicus in zijn opleiding heeft meegekregen. Ten tweede kun je meestal acties en reacties van calvinisten uitstekend begrijpen zonder de predestinatie er bij te betrekken. Zowel in hun maatschappelijk handelen als in hun geloofspraktijk speelt dat leerstuk geen centrale rol.

Wanneer calvinisme en predestinatie toch dikwijls als een Siamese tweeling door het leven gaan, is het omdat het dogma van de eeuwige voorbeschikking rationeel gesproken de achilleshiel vormt van de calvinistische theologie. Wie de behoefte heeft haar te bestrijden, zal de aanval vanzelf richten op dit zwakste punt. Daar hebben we in Nederland de bestandswisten aan te danken, en de uitspraken van de Dordtse synode. Wie over die geschillen wil meepraten, moet weten van de predestinatie. Vandaar, zo neem ik althans aan, dat de dissertatie van C. van Sliedregt over de verkiezingsleer van Beza ter bespreking is aangenomen in de *BMGN*.

Het hoofdthema van dit boek is de eenheid van Beza's theologie. Vaak is gezegd dat er in feite twee Beza's zijn geweest. De ene maakt alles ondergeschikt aan de predestinatie. Dat is de auteur van de *Tabula praedestinationis* van 1555, een geschrift dat zich in de ondertitel presenteert als niets minder dan de *Summa totius christianismi*. De andere denkt vanuit de openbaring van de Triniteit. Dat doet Beza in zijn *Confessio christianae fidei* van 1560. Daar komt zelfs geen afzonderlijk artikel over de predestinatie in voor. Het verschil is wel eens zo verklaard, dat in de *Tabula* het accent ligt op de wetenschap, en in de *Confessio* op de pastorale praktijk.

Van Sliedregt meent dat er in werkelijkheid geen tegenspraak bestaat. Wie de *Confessio* zorgvuldig leest, merkt dat hij dezelfde Beza voor zich heeft als in de *Tabula*. De aanleiding tot de beide stukken verschilt alleen. De *Tabula* ontstond naar aanleiding van de discussie die in de kerk van Genève gevoerd was tussen Calvijn en Bolsec, pro en contra de predestinatie. Beza kiest partij voor Calvijn, en wil in de *Tabula* het bewijs leveren dat de leer van verkiezing en verwerping inderdaad een centrale plaats inneemt in de theologie. De *Confessio* is daarentegen een rechtvaardiging van de Reformatie tegenover Rome. Vandaar dat de opbouw heel anders is, maar analyse van beide documenten toont aan dat er één en dezelfde theologie achter zit.

Ter nadere toetsing onderzoekt Van Sliedregt voorts een aantal van Beza's preken. Daar zou immers het beste kunnen blijken of de theoloog anders spreekt dan de pastor. De preken bevestigen echter het tegendeel. Ze tonen overduidelijk aan, dat vragen rondom de verkiezing Beza ook op de kansel voortdurend hebben beziggehouden. Het is juist de pastor, die hier steun zoekt in zijn eigen theologie.

In de titel van het boek wordt Beza uitdrukkelijk verbonden met Calvijn, en als Beza de predestinatie op de voorgrond plaatst, doet hij dat ongetwijfeld als leerling van Calvijn. Beiden baseren zich op het negende hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen, 'Hij ontfermt Zich over wie Hij wil en Hij verhardt wie Hij wil'. Deze tekst leert de zogenaamde dubbele predestinatie, zowel de verkiezing als de verwerping. Daarin stemmen Calvijn en Beza overeen. Wel is bij Beza de neiging sterker, het vraagstuk vooral te benaderen langs de weg van logische redenering.

Als we dan dit alles willen toepassen op de Nederlandse geschiedenis, kunnen wij steun vinden in de paragraaf over Beza en de synode van Dordrecht. Die bladzijden stelden mij echter enigszins teleur. Ze vertellen ons welke geschriften van Bezaten tijde van de godsdiensttwisten hier zijn uitgegeven, en Van Sliedregt concludeert dan, dat Beza een veel gelezen en gezaghebbend auteur was. Maar dat zouden we liever uitgezocht willen zien met behulp van de Dordtse besluiten. Is in die Dordtse leerregels Beza terug te vinden, en dan juist ook op die punten waarin hij zich onderscheidt van Calvijn?

Dat zijn de dingen waarin de historicus zich graag laat voorlichten door de theoloog. Zou Beza in de Dordtse leerregels dikwijls aan het woord zijn, dan kan hij op het Nederlandse calvinisme een invloed uitgeoefend hebben die de eeuwen overbrugt. Datzelfde geldt voor de vraag, of Beza veel gebruikt is in de toelichtende kanttekeningen, die aan de bijbelvertaling van 1637 zijn toegevoegd. 'We veronderstellen ook daar Beza's invloed', zegt de auteur. Ik dacht literatuur te kennen die zich op dat punt stilliger uitdrukt. Het leent zich zeker voor nader onderzoek, en het is jammer dat Van Sliedregt dat niet tot zijn taak heeft gerekend. Maar laten historici niet te veel verlangen. Dit is in de eerste plaats een boek voor theologen. Historici zullen het enkel gebruiken als naslagwerk voor de specialist.

A. Schuurman, J. de Vries, A. van der Woude, ed., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam: Balans, 1997, 347 blz., f65,- ISBN 90 5018 350 6).

Dekt het woord 'spullen' het onderzoeksveld van de materiële cultuur? Qua gevoelswaarde ligt het dicht bij het triviale, en dat is zeker niet de bedoeling van de bijdragen aan deze bundel die over kunst (C. W. Fock), kachels (J. J. Voskuil) of koeien (J. de Vries) gaan. De triomf van de Wageningse school die zonder blikken of blozen in het voorwoord wordt gepostuleerd, legt hier onwillekeurig een zwaarder accent op het bezit en op de strikt consumptieve dimensie van materiële cultuur dan het huidig onderzoek wellicht rechtvaardigt. Het gebruik of hergebruik van goederen blijft, met enkele uitzonderingen, op de achtergrond. Schuurmans eigen inleiding gaat in hoofdzaak over de 'consumptierevolutie'. Terecht plaatst hij deze in het raam van bredere sociaal-historische processen, maar hij zet de meer culturele lijnen uit zijn eigen werk, waarbij consumptie tevens als een vorm van sociale toeëigening werd gezien, niet echt door. Dit boek vormt zeker een informatieve en nuttige bundeling van reeds klassieke Nederlandse artikelen over materiële cultuur op basis van boedelinventarissonderzoek. Desondanks wordt de kans gemist aan te sluiten bij de vernieuwing die de semiologische, cultureel-antropologische, archeologische of museale invalshoeken kunnen brengen of reeds aan het brengen zijn.

Dat blijkt ook uit de keus voor het kaderartikel, het oorspronkelijk Engelstalige 'De huishoudportemonnee en de spulletjes' van Jan de Vries, uit *Consumption and the world of goods* van J. Brewer en R. Porter (1993). 'Spulletjes' is hier een vertaling van de 'world of goods'. In de bundel van Brewer en Porter heeft die term, net als 'consumptie', een bredere reikwijdte dan van materieel bezit alleen. Maar dat valt uit De Vries' bijdrage niet af te lezen. Het is de econoom die spreekt, zij het gelukkig niet in dat tutterige spulletjes-idiom: veel grote lijnen, curves en formules over de ontwikkeling van de gezinshuishouding sedert vijf eeuwen. Zijn synthetische beschouwing kadert de andere bijdragen in. Met het concept 'De Revolutie van de Vlijt' (met hoofdletters) werpt De Vries de hypothese op dat niet armoede maar consumptiezucht in de loop van de laatste eeuwen tot een toegenomen werkdrijf heeft geleid. Die honger naar 'spullen' uit zich al vroeg in de Republiek en in Engeland, om — althans in Engeland — een van de motoren van de industriële revolutie te worden. Hoewel deze recente hypothese hier uiteraard niet wordt getest, vormt ze wel een vruchtbare leeswijzer voor de rest van de bundel. Deze is deels geografisch ingericht: Anton Schuurman over Oost-Brabant, Jan de Vries over Friesland (een artikel uit 1975!), Hans van Koolbergen over Weesp, J. J. Voskuil over Maasland, Thera Wijsenbeek over Delft. Aan het slot draait het boek om een product, het schilderij: de befaamde kwantificatie van Ad van der Woude, C. W. Fock over het onvolprezen Rapenburgproject, Gabriel Pastoor over bijbelse historiestukken. Over de keus van de bijdragen en hun afbakening kan men twisten. De 1850-grens uit de titel wordt in de bijdragen van De Vries, Voskuil en ook Schuurman zelf niet echt gerespecteerd. Het zal de bedoeling zijn geweest met die grens de pre-industriële samenleving te markeren. Dan waren nog andere keuzen mogelijk geweest. Vooral de volkskundigen hebben zich sedert het 'ancien régime' van Voskuil en Van Koolbergen toch wel in een wat andere richting ontwikkeld dan hier wordt gepresenteerd. Maar als zodanig vormt de bundel een goede staalkaart van de consumptieve benadering van materiële cultuur.

Hoewel van een aantrekkelijk omslag voorzien, is het boek echter allerminst volmaakt. Hinderlijk is dat de figuren in de tekst (die soms afbeeldingen zijn) en de afbeeldingen buiten de tekst op dezelfde wijze genummerd zijn, zodat de nummers vaak tweemaal voorkomen. De afbeeldingen in zwart-wit, van matige kwaliteit, hadden even goed in de tekst kunnen worden geplaatst, zeker die van objecten bij het artikel van Van Koolbergen en de twee plano-drukken bij de bijdrage van Fock. Dat zou het gebruiksgemak aanzienlijk hebben vergroot. Kan een